

ВАЖЛИВА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». – Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. 1 том. – Составители: А.Я. Валякин, Р.И. Хаяли; под общ. редакцией В.В. Пшеничного, Р.Н. Лесюка, С.В. Лунина, И.И. Полякова. – Симферополь: ДОЛЯ, 2009. – 352 с., илл.

(Огляд)

Історія кримськотатарського народу вивчена недостатньо, в усякому разі, нерівномірно. Історики Криму люблять пам'ятки доісторичних часів і Античності, набагато менше приділяється уваги Середньовіччю і Новій історії півострова та його населення. Навіть за царських часів, як показали у своїх працях проф. А.А. Непомнящий (2) і в цілій низці публікацій проф. Д.П. Урсу (1, 4, 5), увага до вивчення історії Кримського ханства і кримських татар була більшою. Але є сторінки, про які ми знаємо дуже мало, зокрема йдеться про історію національно-визвольної боротьби кримськотатарського народу в ХІХ і ХХ ст., що набувала різних форм – від повстань до просвітницької діяльності і створення політичних організацій з відповідними програмами як у межах загальноросійського політичного процесу (7), так і окремих, суто національних. Попрацював над цією темою один з укладачів книги Р.І. Хаялі (6).

Серед тих маловивчених сюжетів перебуває й історія партії «Міллі Фірка» (Національна/Народна партія), яка в роки революції й громадянської війни в Росії виступила на захист інтересів кримськотатарського народу. Таких організацій і партій у ті роки виникло на території Росії дуже багато. Але не всі вони змогли продовжити своє існування після Жовтневого перевороту і приходу до влади більшовиків, мімікуючись і пристосовуючись до нових умов. «Міллі Фірка» нагадує певним чином українську партію «боротьбистів», які пішли на співробітництво з радянською владою, сподіваючись мати можливість у легальних рамках відстоювати інтереси українського народу, за що пізніше і поплатились, опинившись першими у «розстрільних списках» НКВС.

«Міллі Фірка» не могла зберегтися як організація, але її вплив на кримськотатарське населення, особливо на молодь

й інтелігенцію, як показують матеріали рецензованої книги, був досить значним. І це не залишилося непоміченим. До того ж місцева влада на півострові, яку очолював комуніст Велі Ібраїмов, голова ЦВК, з низки питань виявляла свою незгоду з московським центром, зокрема з питання реєміграції татар, із земельного питання та щодо провадження політики НЕПу у Криму. Вже у 1928 р. відбувся процес Велі Ібраїмова, якого було засуджено до смертної кари разом із кількома високопосадовцями КримАСР (до речі, за кримінальною статтею). А у грудні 1928 р. було засуджено саму партію «Міллі Фірка» і її, як вважалося, підпільне керівництво. Сценарій суду один в один збігається зі сценарієм процесу СВУ, який трохи пізніше відбувся у Харкові і завдав і досі відчутного удару по українській нації.

Книга, що розглядається, має назву «Останній рукопис Сабрі Айвазова. Справа партії «Міллі Фірка»». Її видано при підтримці Соцпартії. У ній йдеться про письменника, політичного і громадського діяча, пов'язаного з партією, але заарештованого не у 1928 р., а тільки в 1930 р. Він пробув під вартою 4 місяці, а потім був звільнений (с. 9). В ув'язненні написав документ «Коротка моя біографія і робота», де виклав в основному факти своєї участі в революційних подіях у Криму.

Через сім років, у 1937 р., його знову було заарештовано, а в 1938 р. за вироком суду 14.04.1938 р. в Сімферополі розстріляно. Дивна ситуація, тим більше що ув'язнений Сабрі Айвазов, як видно з документів (с. 25), за дорученням органів ОДПУ написав свого роду дослідження з історії партії «Міллі Фірка», яке можна використати для виправдання паплюження ідеології і діяльності кримськотатарського національно-визвольного руху, і насамперед партії «Міллі Фірка». Створивши цей замовлений, останній

у своєму житті, рукопис, Сабрі Айвазов (1978–1938) став непотрібним, і його було знищено, як і багатьох представників кримськотатарської інтелігенції та інших національно свідомих людей, що належали до різних верств населення.

Текст книги формально розділено на дві частини, а по суті, різниці між ними немає: в обох містяться і розвідки-екскурси, і документи, як також і матеріали, взяті з архіву ГУ СБУ в АРК.

Перша частина відкривається вступним словом В.В. Пшеничного, в цілому корисним, але таким, що викликає змішані почуття. Автор уникає конкретних і обґрунтованих оцінок історичних персонажів і подій. На наш погляд, не можна сприймати документ, виготовлений у Кримському відділі ОГПУ, як фактичний матеріал щодо антирадянських виступів населення (с. 5): перелічуючи їх без критичних коментарів, автор, по суті, виправдовує насильницькі дії влади проти населення півострова. Без необхідного коментарю йдеться про так звану «справу Вели Ібраїмова», хоча сам В.В. Пшеничний цілком справедливо заявляє, що «і до сьогоднішнього дня вченим так і не вдалося просунутись у вирішенні цієї проблеми в новітній історії Криму» (с. 7). Але, мабуть, треба враховувати те, що у червні 1990 р. Президія Верховного суду РРФСР своїм рішенням реабілітувала В. Ібраїмова (1888–1928). Автор міг би пояснити читачам, чому комуніста, голову кримського ЦВК звинуватили за кримінальною, а не за політичною статтею, тоді як під час суду наприкінці 1928 року цілу групу високопосадовців кримськотатарської національності звинуватили у «приналежності до антирадянської буржуазно-націоналістичної організації «Міллі Фірка» (с. 8).

Автор вступного слова коротко, але переконливо змалював розмах терору у Криму в 1937 – на початку 1938 р., зокрема діяльність трійок НКВС, в результаті якої, як він пише, «В Криму повністю змінилася управлінська еліта. Репресії буквально викосили партійний, радянський, господарський апарат, військових та інтелігенцію, у тому числі і з представників кримськотатарського народу» (с. 11). І далі цілком справедливо зазначає: «У зв'язку з цим, безумовно, потребують нового осмислення зміст, характер і причини необґрунто-

ваних політичних репресій, потрібне подальше наукове дослідження і введення в науковий обіг документальних архівних фактів, що розкривають ці проблеми» (там само). Можна тільки погодитися зі словами В.В. Пшеничного: «Відновлення правди про події тих років стане свого роду пам'ятником багатьом тисячам кримчан, які постраждали від репресій» (там само).

У «Вступному слові» зазначається, що С. Айвазов готував свій рукопис у в'язниці і що «якби С.А. Айвазов писав рукопис не у в'язниці, його зміст, можливо, був би інакшим» (с. 12). Вставивши слово «можливо», автор виступив як автоцензор. Зрозуміло, що С. Айвазов насамперед думав, як зберегти своє життя, і писав те, що йому диктували співробітники ОДПУ.

За «Вступним словом» йде «Археографічна передмова» пера Рустема Хаялі, знавця сучасної історії кримськотатарського народу. Цілком справедливо і правильно з точки зору наукової етики від самого початку він зазначає: «Вперше пошук, аналіз і публікацію біографічної інформації і документів щодо репресованих кримськотатарських суспільно-політичних діячів було здійснено професором Дмитром Павловичем Урсу» (с. 13). І далі пише про структуру книги, основні джерела і подає коротку нотатку про характер рукопису. Дещо насторожує фраза «Винятки з документів здійснено на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (там само). Читачам, мало обізнаним із правилами археографічної роботи, напевно, хотілося б більше знати про особливості його застосування.

Наступним документом є згадана вище «Коротка моя біографія і робота» і ще один біографічний фрагмент, написаний у 1930 році. Далі бачимо «Документ № 3», який переконливо свідчить, що С. Айвазов писав свою працю за згодою, якщо не на замовлення, тюремної установи. Документ № 4 є саме текстом «твору» С. Айвазова (с. 25–108 і сім сторінок коментарів).

Свій виклад подій С. Айвазов починає здалеку, з ХІХ ст., постійно наголошуючи на тісних зв'язках кримськотатарського культурного середовища з Туреччиною, особливо після приходу до влади молодотурків. Згадує і про свою участь у національному русі кримських татар.

Описуючи історію кримськотатарського національно-визвольного руху, С. Айвазов ніяк не міг обійти постать Ісмаїл-бея Гаспринського (1851–1914), який відіграв визначну роль у культурному пробудженні кримських татар і взагалі всіх мусульман Російської імперії, вплив його ідей доходив до Індії і кордонів Китаю. Більшовицькі «бійці ідеологічного фронту» зробили з нього виразника інтересів панівних класів, начепили ярлик панісламіста і пантюркіста, хоча в його діяльності це не проявлялося і, навпаки, його намагання впровадити нові передові освітні методи в школи для мусульман зустріли шалений опір казенного мусульманського духівництва. Діяльність І. Гаспринського, якого Дж. Сайдаметов назвав «кримськотатарським Шевченком», торувала шлях для пізніших суспільно-національних організацій кримських татар, у тому числі для «Міллі Фірка», тому більшовики вважали своїм завданням всіляко розвінчувати його, принизити і сплюжкити. Безперечно, таке завдання мав виконати своєю «Запискою» і С. Айвазов, тому і його оцінка ролі І. Гаспринського у згуртуванні російських мусульман і у кримському суспільно-національному русі є негативною, всупереч загально визнаним поглядам вчених Заходу і Сходу.

Документ С. Айвазова міг служити і для посмертної дискредитації Велі Ібраїмова, якого він зобразив у чорному світлі і чи не найголовнішим мілліфірківцем (с. 61). З не меншою пристрастю намалював він і портрет видатного діяча кримськотатарського народу, відомого вченого-філолога Бекіра Чобан-заде (1893–1937), а також шанованого політика, муфтія Криму Номана Челебіджихана, розстріляного більшовиками у 1918 році. Цілковито він «топить» теж провідну політичну фігуру кримськотатарського народу Дж. Сайдаметова (1889–1960), якому вдалося втекти від радянської влади, і він продовжував активну антибільшовицьку й антиросійську діяльність в еміграції. Виправдовуючи себе, С. Айвазов багато місця приділяє своєму перебуванню у Стамбулі при султанському дворі і поїздки в Туреччину, до речі разом із Сайдаметовим, для організації допомоги кримським татарам, які потерпали від жорстокого голоду. Цікаво, що С. Айвазов у своїй праці процитував слова, які нібито сказав Дж. Сайдаме-

тов: «Бо ж всім відомо, що голод у Криму було створено штучно» (с. 98).

«Записка» С. Айвазова, виходячи з її змісту, мала бути використана для багатьох політичних операцій: насамперед підірвати наївну утопічну надію націоналістів на допомогу Туреччини у набутті КримАРСР статусу союзної республіки. Він вкладає в уста Сайдаметова такі слова: «Кемалісти не встигли створити нову Туреччину – відразу ж кинулися в обійми більшовиків. Вже скрізь відчувається вплив СРСР» (с. 99). Зафіксовані С. Айвазовим слова Сайдаметова: «А я б не радив вам повертатися в Крим, тому що більшовики довго будуть вас всіх в Криму використовувати і врешті-решт всіх вас знищать» (там само). Слова його, на жаль, виявилися пророчими.

Уважно читаючи текст «Записки», можна помітити, що деякі її фрагменти були заготовлені в ОДПУ й Айвазов їх тільки переписав (с. 102–103), про це ж свідчить і спеціальний розділ «Бесіда з Мустафою Кемалем-пашею». У ньому Айвазов передає слова, нібито сказані Мустафою Кемалем під час третьої зустрічі: «Ваші керівники зробили велику помилку, що вони, опинившись під впливом царських офіцерів, воювали з більшовиками... Наскільки мені відомо, програма більшовиків дуже широка, а їхня політика з національного питання надає всім «нацменам» (! – Ю.К.) повну можливість для підняття своїх національних культур, літератур, покращення економічного життя і т(ак) д(алі)» (с. 106).

Можна повірити тому, що він пише про свою першу і другу зустрічі з лідером нової Туреччини: «Перша бесіда мала чисто лінгвістичний й етнографічний характер» (с. 105). Відомо, що схожу бесіду Ататюрк мав із провідником караїмського народу С.М. Шапшалом. Про другу бесіду і сам С. Айвазов свідчить, що вона була присвячена кримськотатарським звичаям і традиціям, хоча конкретно про якийсь контакт із Мустафою Кемалем не пише, а відразу переходить до третьої бесіди, яка була доволі серйозною і мала політичний характер. Про неї йшлося вище. Методом цитування у «Записці» С. Айвазова підривається й авторитет Дж. Сайдаметова, тоді найефективнішого антирадянського діяча у Криму. Її автор наводить нібито слова Тевфіка Рюштюбея, авторитетного турецького політичного

діяча: «Сайдаметов Джафер-бей – хороший розумний хлопчик (чоджук), але політично він ще неповнолітній. Він занурився в утопію і мріє про відновлення самостійності Криму. Це – нездійсненна мрія» (с. 102–103). Низка виразів і фраз свідчать, що по рукописові С. Айвазова пройшлася доповідна рука редактора ОДПУ, наприклад: «Айвазов С.А. за завданням Аралова Семена Івановича завербував...» (с. 105), «як нам вдалося пізніше встановити...» (с. 60), «як пізніше довелося дізнатися...» (с. 58), «авантюризм Енвера-паші в Туркестані... як говорили тоді в Анкарі...» (с. 104) і т.ін.

У рукописі С. Айвазова досить детально викладені події 1917–1920 рр. у Криму, в тому числі відзначається й «український фактор», що дуже важливо нині у світлі сучасних проблем Криму. Докладно викладена його версія історії виникнення «Мілли Фірка».

У другій частині книги вміщено дослідження Р. Хаялі «Кримські політичні партії: генеза, еволюція, ліквідація (1917–1928 рр.)». Починається воно з історіографічного огляду, в якому автор піддає критиці насамперед книгу А. Бочагова про контрреволюцію на півострові. (Шкода, що він не згадав про рецензію В.В. Дубровського на цю книгу («Червоний Схід», 1930, № 6 (15)). Далі він викладає історію зародження національного руху кримських татар, діяльність виборних органів і урядів того часу і появу на політичній арені кримської партії «Мілли Фірка». Її пропозиція про співпрацю була відкинута більшовиками, і партія фактично перейшла у підпілля, хоча й відзначає: «В перші роки панування радвлада загравала з «Мілли Фірка» (с. 134). Він дає свою відповідь на питання, коли виникла ця партія, – восени 1918 року (с. 129).

Розділ А. Валякіна «З історії Кримсько-татарського національного руху в період становлення Кримської Республіки. 1921–1928 рр.» виглядає, як на наш погляд, анахронізмом, автор часто суперечить сам собі. З одного боку, говорить про реабілітацію незаконно покараних діячів «Мілли Фірка» – і в той же час з посиланням на всім відомих класиків, котрі критикували Паризьку комуну, практично виправдовує злочинну діяльність більшовицької партії і каральних органів СРСР (с. 154–155). Кількома сторін-

ками далі він публікує ще одну розвідку – «Пік політичних репресій у Криму (1937–1938 рр.)», де переконливо, посилаючись на документи, розкриває всю злочинність діяльності партійних і каральних органів у зазначений період, в тому числі й у Криму. Особливо вражає телеграма в Москву керівника кримських чекістів Міхельсона, у якій він просить дати додатковий ліміт для проведення репресій: «...п'ять тисяч, першої категорії 1500 (тобто на розстріл. – Ю.К.), другої 3500 чоловік» (с. 209) (тобто тих, хто підлягав ув'язненню в таборах або тюрмах терміном від 8 до 10 років. – Ю.К.).

Додані документи, зокрема текст «Обвинувального висновку у слідчій справі № 64513 на контрреволюційну організацію «Мілли Фірка» в Криму» показують всю надуманість звинувачення цієї партії, якій приписувалися всі можливі «тріхи»: контрреволюційна діяльність, повстанські настрої, пораженьські погляди, відрив Криму від СРСР і передача його Туреччині, робота на турецьку, англійську і японську розвідки та ін. Доповнюють цей документ списки засуджених, список поданих на розгляд Колегії ОДПУ 10.12.1928 р., виписка із протоколу засідання Колегії ОДПУ (судове) від 17.12.1928 р. Вакханалії терору 1937 року присвячено два документи: «Зведення найхарактерніших групових справ, ліквідованих у процесі операції за наказом № 00447 і розглянутих Трійкою НКВС Криму». Підбиває підсумок терористичної діяльності каральних органів у Криму документ № 6 – доповідна записка, направлена до НКВС СРСР, підписана згаданим Міхельсоном 8 червня 1938 р. Окремо виділено великий розділ книги, який можна вважати третьою частиною, називається він «Фотодокументи». Тут привертають увагу фотографії членів «Мілли Фірка», взяті з архіву ГУ СБУ в АРК, і копії документів про реабілітацію осіб, які пройшли у справі цієї партії.

Згадані нами недоліки цього видання ніяк не применшують його важливості. Звичайно, останній рукопис С. Айвазова потребує кваліфікованого коментування і зіставлення з іншими наявними джерелами. Але в цілому рецензована книга буде корисним посібником для науковців, які досліджують нашу новітню історію. Хай ця розсекречена пам'ять стане пам'ятником невинним жертвам.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Деятели крымскотатарской культуры. (1921–1944 гг.):** Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. Симферополь, 1999;
2. **Непомятый А.А.** Подвижники крымоведения // II. **Taurica orientalia.** Библиография крымоведения. Вып. 12. Симферополь, 2008.
3. **Репресоване покоління кримськотатарських суспільно-політичних діячів, подвижників науки і культури:** Матеріали міжнародної конференції 28–29 травня 1999 року. Симферополь, 2001.
4. **Урсу Д.П.** **Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1944 гг.).** Симферополь, 1999.
5. **Урсу Д.П.** **Бекир Чобан-заде.** Жизнь. Судьба. Эпоха. Симферополь, 1999.
6. **Хаяли Р.И.** **Очерки общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в.** Симферополь, 2008.
7. **Шендрікова С.П.** **Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку XX ст.** Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.

Ю.М. Кочубей